

Merima Omeragić

National Yang Ming Chiao Tung University

International Center for Cultural Studies

Hsinchu City, Taiwan

merima.omeragic@nycu.edu.tw

<https://orcid.org/0000-0002-6887-536X>

821.163.42.09-31 Sajko II.

821.163.4-055.2:929

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2024.14.14.7>

Originalni naučni članak

Poetika i paradigma post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana: interpretacija fenomena alkoholizma u *Rio baru* Ivane Sajko

U ovom radu se nastoji otvoriti novo polje istraživanja vezano za žanr romana u kojem su se, pogotovo tematiziranjem jugoslavenskih ratova, okušale brojne post/jugoslavenske spisateljice. Inoviran teorijsko-kritički okvir istraživanja je identificiran i generiran u koordinatama transnacionalnog post/jugoslavenskog pristupa i transnacionalnog feminizma. Kontekst prve dimenzije uključuje prevazilazak nacionalnih i kanonskih ograničenja, vrijednosti, kao i tradicionalne pozicije spisateljica. S druge strane, na bazi angažiranog etičkog pristupa i interdisciplinarnih strategija interpretiranja, fokus se stavlja na aktivno žensko pisanje ili artikulaciju subjekta i zanemareno žensko iskustvo ratova reprezentovano u romanima savremenih autorki. Prvi zadatak ovog rada je uspostavljanje podžanra i ispitivanja poetičkih karakteristika post/jugoslavenskog antiratnog romana koji se pojavljuje u feminističkom i/ili ženskom tipu. Naredni korak u naučnom opisivanju ovog polja predstavlja varijanta sistematizacije do sada neistraživane građe, odnosno kreiranja paradigmatškog prikaza podžanra sastavljenog od osam tematskih krugova argumentiranih sa značajnim brojem primjera. S ciljem testiranja izvedenih naučnih postavki vezanih za post/jugoslavenski antiratni feministički i/ili ženski roman postavlja se hipoteza koja prati specifičan fenomen reprezentacije uslovljenosti alkoholizma kod žena i iskustva ratova i tranzicije na primjeru romana *Rio bar* (2006) Ivane Sajko.

Ključne riječi: post/jugoslavenski antiratni feministički i/ili ženski roman, transnacionalni feminizam, ženski subjekt, tematski krugovi, Ivana Sajko, *Rio bar*, alkoholizam.

1. Izučavanje romana savremenih spisateljica o ratovima

U odnosu na kontekste nacionalnih izučavanja književnosti, i s druge strane na bogatstvo produkcije žanra romana na temu jugoslavenskih ratova, u ovom radu se polazi od identifikacije inoviranog okvira i

generiranja teorijsko-kritičkog pristupa izučavanju romana spisateljica. Za spisateljice se veže spolni prestup i podležnost djelovanju dvostrukih standarda pri vrednovanju djela i autorskih pojava i, u konačnici, njihova opšta nevidljivost. Zbog karaktera takvog sistema ženski zapisi se najčešće pogrešno analiziraju, zapostavljaju ili odbacuju.¹ Radi se o procesu za koji Ilejn Šovalter u studiji *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Brontë to Lessing* (1977) tvrdi da rezultira stereotipnim tezama da su „romani koje pišu žene prepoznatljivo inferiorniji u odnosu na muške“ (Showalter 1999: 76). Međutim, historijska uloga žene u usponu romana je neosporna iz logične vezanosti za život u domu i potreba žanra, i zbog revolta stvaranja, političnosti i historičnosti u promišljanju svijeta – spisateljica se pozicionira kao „centralni događaj u historiji romana“ (Armstrong 1987: 7). S druge strane, „roman [je] mogao mnogo lakše da se prilagodi potrebama žena, kako socijalnim, tako i književnim“ (Dojčinović-Nešić 1993: 93). Kad je u pitanju književno oblikovanje velikih tema poput ratova koji su direktan proizvod muških politika i vanrednih historijskih okolnosti, spisateljice se primarno guraju u polje nelagode, a njihov rad stavlja pod znak sumnje radi odstupanja od društvenih i književnih formi.

Cilj inoviranih pristupa ženskom pisanju i prezrenim književnostima se temelji u percepciji i interpretaciji spisateljica i njihovih djela kao „aktivnih posrednica, prije nego pasivnih ‘slika’ ili žrtava“ (Robinson 1997: 6). U pogledu istraživačkih ideja i potreba ovog rada osnovni fokus se stavlja na zanemareno žensko iskustvo ratova s kojim se, da iskoristim iskaz Džoan V. Skot (Joan W. Scott), dramatično podižu pitanja o pisanju drugih koji se ne identificiraju sa karakteristikama „pretpostavljene (i često neizrečene) norme“ (Scott 1987: 773). Dokaz takvom iskustvu nalazi se u romanima post/jugoslavenskih spisateljica.

Generiranje okvira za ovo istraživanje ima uporište u transnacionalnom obrtu u izučavanju književnosti koji uključuje udaljavanje od nacionalnih historija i kanona književnosti, ali ujedno i propitivanje tih kulturoloških konstrukata. Dakle, fenomen post/jugoslavenske transnacionalne književnosti podrazumijeva re/kreiranje kulturološkog prostora s idejom prevazilaska nacionalnih granica u smjeru izučavanja: različitih perspektiva na motive ratova, i s druge strane, društvene uloge žena kao i modela artikulacije

¹ Ovdje se cilja na javne privilegije književnih očeva, njihovu univerzalnu dominaciju unutar književnih kanona, ali i literarne i vanliterarne moći zagovaranja različitih tradicionalnih ideologija, koje autorke ne posjeduju jer se usljed svog spola, različitih književnih praksi, tema i potrebe za otporom ne uklapaju u društvo. Ove aspekte razgrađivanja kanona su problematizirale Kejt Milet (Kate Millett) (1969), Ilejn Šovalter (Elaine Showalter) (1977), Sandra M. Gilbert (Sandra M. Gilbert) i Suzan Gubar (Susan Gubar) (1979). U tom duhu i Nina Bejm (Nina Baym) (1981) demistifikuje čitanja koja vode u isključenost žena iz kanona književnosti, a koje argumentira prezrenošću žena, nepovjerenjem u njihov talenat i izvrsnost.

ženskog subjekta u tekstu u odnosu na iskustvo i forme romana.² S obzirom na težnje spisateljica da iskažu stavove o ratovima 90-ih godina 20. vijeka, koje su se suštinski se poklopile sa postmodernim književnim praksama, i posebno s feminističkim angažmanom – žanr romana treba redefinirati i u vezi s heterogenim mehanizmima zasnovanim na izazovu transnacionalnosti koja je društveno orijentirana na izmirivanje sukoba. U centru pažnje je kreiranje drugačijih literarnih svjetova poniklih „у постапокалиптичком добу, на рушевинама заједничке домовине и концепта заједничке домовине као таквог“ (Хамовић и Гордић Петковић 2017: 9). Nova situacija zahtjeva inoviranje teorijskog jezika koji može „ponuditi objašnjenje ovih preobražaja“ u smislu stvaranja „novog korpusa književnosti koja se ne uklapa u postojeće podele između nacionalne književnosti i jakih književnih figura koje pišu ‘izvan nacije’“ (Lukić 2014: 364). Perspektiva transnacionalnog feminizma kao ključnog za analizu pozicije i djela post/jugoslavenskih spisateljica postaje osnova za etičku povezanost koja „djeluje ‘preko linija razdvajanja mnoštva mesta susreta u kojima se razlike ne gube, već postaju osnova na kojoj se može osmisliti solidarnost’“ (Lukić 2014: 367).³ Pored egzilskih i dijasporskih autorki i spisateljice koje izostaju s lojalnošću naciji zbog čega su razbaštinjene iz kulture u kojoj obitavaju će se proučavati pod okriljem post/jugoslavenske književne zajednice i saveza.⁴ U tom smjeru i njihovi narativi opstaju kao „društveni dokumenti koji se opiru brisanju geografskih, istorijskih i kulturnih razlika“ (Seyhan 2001: 7) i uopšte bilo kojem obliku cenzure. Predmet istraživanja su romani spisateljica iz post/jugoslavenskog kruga, a s antiratnim predznakom, to jest etikom koja prožima drugost i nalazi se u opoziciji sa patrijarhalnim i militarističkim društvenim strukturama. Intersekcionalna analiza se usmjerava kontekst ukrštanja represije i pojedinke, pri čemu se nastoje naučno razumijeti uticaji i opisani aspekti cijepanja identiteta i nepripadnosti, preživljavanja trauma i gubitka, kao i ideja uspostavljanja bliskosti s drugima.

² U tom smislu, premda je ovaj rad fokusiran na žanr romana i isključivo autorke, nužno je uputiti i na studiju *From Post-Yugoslavia to the Female Continent: A Feminist Reading of Post-Yugoslav Literature* (2020) Tijane Matijević u kojoj je autorka sastavila i istražila koncept postjugoslavenskog feminističkog književnog kontinenta kao heterogenog, transnacionalnog i uključivog spram drugih. Ovom knjigom je stvoren novi portret postjugoslavenske književnosti.

Moj prikaz pomenute knjige „Postjugoslavenski (feministički) književni kontinent ili književnoteorijska heteroutopija kao moćan alternativan glas“ objavljen je časopisu *Knjiženstvo*, br. 12. 12 (2022): 200-203. <https://journal.knjizenstvo.rs/index.php/knjizenstvo/article/view/92> (preuzeto 10.10.2024).

³ Termin etička relacionalnost, kao i sam unutrašnji navod Jasmina Lukić posuđuje od Françoise Lionne (Françoise Lionnet) (2005).

⁴ Konkretno, autorke se ne identificiraju sa primarnim modelom majke nacije čija svrha je prokreativno održavanje zajednice, odnosno ne žive po načelima nacionalnim politikama.

Ovim radom se označava potraga za sličnostima i razlikama književnih reprezentacija i varijacija ženskih pripovijedanja o ratu. Spram diferenciranja podvedenog pod post/jugoslavensku književnost i transnacionalni feminizma u ovom radu će se u prvom redu etablirati i interpretirati podžanr antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana skupa sa poetičkim karakteristikama i prijedlogom skice polja. Proučavanje poetike žanra i sastavljanje paradigme su svojevrsna pitanja postojanja konstelacija u transnacionalnim pristupima književnosti. „Konstelacije su tela sačinjena od tekstova koji su objedinjeni putem čitalačkih i interpretativnih praksi“ (Lukić 2014: 364), i koje figuriraju u smjeru prepoznavanja zajedničkih karakteristika. Opravdanje za obuhvatan zadatak poput istaknutog proizlazi i iz potrebe ne samo izučavanja poetike, nego i zadatka vezanog za sistematizaciju do sada neistraženog polja. Dodatni argumenti koji opravdavaju predloženi čin proizlaze iz zahtjeva za vidljivošću i vrednovanjem drugačijih praksi koje su osujećene zbog isključenosti žena iz nacionalnih književnosti i osporavanja transnacionalne komunikacije.

U sljedećem dijelu rada se gradi svojevrsna paradigma podžanra sačinjena od osam tematskih krugova post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana. Shodno osobinama podžanrovske romaneskne distribucije, korisno je odrediti i dominante predispozicije i proporcije koje se tiču konstrukcije forme i paradigme žanra. Treći dio rada predstavlja vježbanje interpretacije specifičnih fenomena koji opisuju autorke. U ovom dijelu rada se analizira odnos reprezentacije uslovljenosti alkoholizma kod žena i iskustva ratova na primjeru romana *Rio bar* (2006) Ivane Sajko. Izazov adekvatne analize konzumiranja alkohola kao pokretačkog motiva zasnovan na tumačenju sistema ovisnosti determinisanog patrijarhalnim naslijeđem i ratnim i poslijeratnim okolnostima.

Cilj i svrha ovog istraživanja se ogledaju primarno u otvaranju nepoznatog polja definiranog u sintagmi post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana. Na taj način će se postići legitimacija predmetnog podžanra kao relevantnog i sposobnog da podrži punu artikulaciju alternativnog ženskog subjekta. Uže, masovnost pojave feminističkog ili ženskog tipa romana podržava analizu i sistematizaciju karakteristika ovog fenomena. Zapravo, identificiranje setova osobina oba tipa podžanra romana je u službi kreiranja teorijskog okvira na kojem se mogu temeljiti buduća istraživanja ove oblasti. Sačinjavanje paradigmatškog prikaza podžanra romana ukazuje na raskoš postojanja različitih književnih praksi, odnosno gledano s aspekta književne istorije, potvrđuje se kontinuitet kako feminofilne ideologije, tako i afirmacije ženskog političkog antiratnog stava.⁵ Skiciranje

⁵ Kao što izraz ženskog pacifizma treba sagledati u odnosima između liberalnog i antimilitarističkog feminizma, nužno je istaći angažman pronacionalnih spisateljica i njihovog političkog stava podrške

podžanra se ogleda u otkrivanju novih, zanemarenih i sakupljanju razasutih glasova spisateljica, ali i kreiranju novih prostora, propitivanju centara, odmaku od getoizacije i margine, i na koncu u potrebi za sistematizacijom drugačijih znanja. Uostalom, proučavanje fenomena rata u prozi na primjeru romana produktivno je ne samo za ženske studije, nego i inovirane interdisciplinarnе studije književnosti. Osim afirmacije kvalitete antiratnog diskursa post/jugoslavenskih spisateljica cilj interpretativne vježbe na primjeru *Rio bara* u službi je analitičkog suočavanja sa do sada neistraženim motivom alkoholizma, dok s druge strane doprinosi provjeri funkcioniranja uspostavljenog teorijskog okvira u ovom radu.

2. Podžanr post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana

Naučni rad na polju antiratnog romana spisateljica, uključuje i davanje odgovora na pitanje u kojem „odnosu stoje povijesnopolitički neredi i žanrovske nečistoće? Možemo li poistovjetiti rasap žanrovske koherencije i rasap Jugoslavije?“ (Čale-Feldman i Tomljenović 2012: 171). Iako je istorija poslužila kao okidač i inspiracija stvaranju umjetnosti, kontekst u kojem se izučava je čisto referentni jer je podređen analizi umjetnosti, ali je i herstorijski jer podrazumijeva drugačije tumačenje i individualizaciju povijesti. Istovremeno, žanrovsko oblikovanje motiva rata se otvara za dubinske interpretacije.

Ženska etička reprezentacija rata se ističe po drugosti i u opoziciji prema patrijarhalnim i militarističkim strukturama. Rat u književnosti postao je „događaj identificiran s žanrom i sa konstrukcijom seksualiziranog subjekta; stvarnost rata i njegova autoritativna reprezentacija su zakačene za koncepte maskuliniteta“ (Higonnet 1994: 145). U kontekstu proze o ratu i pratećih rodniх diskursa bitni su načini na koje se pozicioniraju djela i spisateljice, kao autonomni glasovi „žene u muški-identificiranom žanru ratne fikcije“ (Higonnet 147). U odnosu na tradicionalna izučavanja o književnosti, post/jugoslavenski kao krovni termin koji uključuje perspektive transnacionalnog je temelj za identifikaciju užeg okvira: antiratnog i feminističkog i/ili ženskog. Odrednice ‘trans’ i ‘post’ iz transnacionalne post/jugoslavenske književnosti označavaju prelaz istorijskog i političkog iskustva ratova i tranzicije što podrazumijeva i susret jezika, kulture, ali i ono što Eleonora Federići (Eleonora Federici) i Vita Fortunati (Vita Fortunati) vide uopšte kao „nadilazak

sopstvenoj naciji u ratovima što se reflektira u njihovim djelima. Uopšte, postoji struja ženske književnosti na teme rata i unutar nacionalnih književnosti.

nacionalnih granica“ (Federici i Fortunati 2019: 47). Antiratna i feministička i/ili ženska dimenzija narativa o ratu se sa transnacionalnim feminizmom sreću u centralnom pitanju „nacionalnog i ženskog identiteta sa nacionalnim parametrima pripadanja“ (Schultermandl 2013: 273). S obzirom na karakter susreta feminizma sa tekstem i temom rata, inovirani aspekt predložen u ovom radu omogućava sagledavanje reprezentacija drugosti na način da se analizom razotkrije šta ovi tekstovi „sugeriraju o ženskoj samokonstrukciji identiteta, promjenjivim savezima politika identiteta i sposobnosti strateškog raspoređivanja subjektiviteta kao čina empatije i solidarnosti“ (Richards 2000: xi-xii). Na narednom nivou subverzivno se remete dominantne predstave od ratnih postajući antiratne, a od androcentričnih humanističke spoznaje.

Prema riječima Rozalind Kauard (Rosalind Coward) od interesa za roman je lično-političko koje „razotkriva ‘reprezentativnost’ kako bi se ukazalo na ideološka djelovanja i odnos prema objektivnim i materijalnim strukturama ugnjetavanja” (Coward 1980: 62). U romanima naših spisateljica to pitanje je u službi artikulacije sukoba „između individualnih zahtjeva i kolektivne represije“ (Kovač 2005: 8). Pojedinka u zamci sistema osuđena je na prihvatanje ili borbu sa zajednicom čiji je dio dok paralelno teži osvajanju jezika kako bi se obračunala s nacionalizmom i ratom. S obzirom na to da zahvata ideološku poziciju, žensko pisanje propagira feminističku etiku koja je prema riječima Džoa V. Skot pitanje „ženske antipatije u odnosu na rat“ (Scott 1987: 24). Pored feminističkog antimilitarističkog, transnacionalno se može prepoznati u osobinama pisanja romana što postaje zajednička referentna tačka spisateljicama iz različitih ratom sukobljenih i odvojenih nacionalnih književnih kanona. Autorke iz prve ruke pripovijedaju o stradanjima i utišavanju glasova pojedinki kako bi demontirale herojske narative o ratu. Ušavši u javni prostor spisateljice osvajaju žanr romana i strukturiraju narativ s ciljem opiranja „unitarnom vredonosnom sistemu i monolitnim predstavama ženskog života“ (Higonnet 1994: 150) o čemu svjedoči poetika post/jugoslavenskog anirratnog feminističkog i/ili ženskog romana.

Kada je u pitanju odrednica feministički i/ili ženski roman nužno je problematizirati dimenziju forme žanra. Razmišljanje o proznim vrstama najčešće polazi od pitanja „da li postoji nešto kao ‘ženski’ roman i, najzad da li su romani koje su žene pisale nužno i feministički“ (Dojčinović-Nešić 1993: 93). Imenovani odnos razmatra i Rozalind Kauard u radu pod nazivom *This Novel Changes Lives: Are Women's Novels Feminist Novels?* (1980) podvlačeći činjenicu da žensko pisanje ne mora imati „nužnu vezu s feminizmom“ (Coward 1980: 57). Ova autorka ističe da se usmjereno pisanje žena mora analizirati na uopštenim mjestima kakvo je iscertavanje

„iskustva represije žena“, što može formirati strukturu romana putem „prakse podizanja svijesti u rekonstrukciji ličnih istorija s grupom žena“ (Coward 1980: 58). Svakako književna analiza može doprinijeti shvatanju razlike između „ženskog pisanja i feminističkog, političkog pisanja“ (Dojčinović-Nešić 1993: 100). Razumijevajući prethodno opisano u nastavku rada biće predočene tipske karakteristike koje ulaze u domen determiniranja i analize savremenog feminističkog i/ili ženskog romana o ratu.

Post/jugoslavenski antiratni feministički i/ili ženski roman se uspostavlja kao dinamičan podžanr, najprije u tematskom pristupu, potom i u formalnom promišljanju. S obzirom na to da roman predstavlja fuziju, kreće se po ivicama i preklapa, izaziva i podriva, ponekad i sintetizira, potrebno je dublje imenovati i interpretirati karakteristike predmetnog književnog fenomena. Ovaj podžanr u svom transnacionalnom smislu postaje mjesto na kojem se preispituju „koncepti kao što su identitet i granica“ (Lukić, Forrester i Faragó 2019: 2). U snažnom sudaru ličnih politika, egzistencijalnih aporija kao okidača, feministički roman kao i politički predstavlja „ljudsku dramu unutar jedne bezizlazne situacije“ (Kovač 2005: 10). Zatočene u nezavidnoj drami spisateljica i njena junakinje nastoje da ostvare slobodnu volju koja je u konfliktu sa naložima društva. Pojedinka se bori sa mehanizmom represije koji u romanu služi kao „egzistencijalni okvir ljudske drame“ (Kovač 2005: 96).

S iskustvenom temom rata detektirane su karakteristike, pri čemu podžanr antiratnog feminističkog romana mehanizira: jasno izraženu svijest spisateljice i junakinje, upotrebljava feminizam kao pokretač ženskog pisanja i filter iskustva, procesuiru i estetizira etičke stavove, sagledava ideologiju sa političke pozicije, upotrebljava ženske teme i motive, kritikuje porobljavanje žena, centralizira junakinju i njeno intimno iskustvo rata i ugrožena prava; umnožava ženske glasove, proizvodi kulturalnu sliku drugačiju od muške ili dominantne. U konačnici post/jugoslavenski antiratni feministički roman razotkriva različite perfidne načine funkcioniranja patrijarhalne i militarističke društvene strukture. S druge strane, drugi tip ovog podžanra – ženski roman karakteriziraju uklopivost u savremenu produkciju, nejasna svijest o poziciji spisateljice uz često odricanje o ženskoj književnosti i strah od marginalizacije, bez jasne ženske teme i motiva, reprezentacija ženskog iskustva je kontrolirana i uravnotežena s opštim prikazima, i između ostalog poruke romana figuriraju u naznakama. Ukoliko roman ocjenjujemo kao feministički, ta odrednica treba da se raspoznaje po specifičnostima ženskog pisanja, temama i motivima, kao i po ženskom identitetu. Štaviše, bitno obilježje feminističkog i/ili ženskog romana predstavljaju etičke ideje autorke koje figuriraju kao noseći element angažiranog pisanja. Na taj način, lakše je

povezati problematično iskustvo žene i feminističku politiku sa ideologijama rata na primjeru žanra romana.

Post/jugoslavenski feministički i/ili ženski romani predstavljaju književne refleksije na spoj feminilnog iskustva življenja u patrijarhalnim i tradicionalnim sistemima i kulturi sa glavnim istorijskim događajem ratnog raspada Jugoslavije. U imaginarnoj verziji ženskog iskustva rata koja podsjećaju na istorijske činjenice i realno iskustvo – proizveden je rodni performativni otklon spola i roda žene. Lični stavovi koji se tiču univerzalnog humanizma i zaštite od ratnih nasilnih aktivnosti nalaze se nasuprot dominantnih ideologija i, kao takvi svojom snagom utiču na kreiranje pluralnih koncepata istina. Preteče savremenom romanu o ratu nalazimo kod proznih spisateljica koje su i u našim književnostima posvećivale pažnju literarnom oblikovanju motiva rata, što je moguće pratiti od Prvog, preko Drugog svjetskog rata, pa sve do ratova s kraja 20. vijeka. U kontekstu antiratnog zamaha koji je pratio konac 90-ih godina 20. vijeka, ponovo su aktivirane ideje o ispisivanju iskustva iz pozicije problematiziranja stradanja jevrejske žene u romanima Fride Filipović, Jasminke Domaš, Zore Dirnbach, Daše Drndić i Ildiko Lovaš, te posredno Dragane Kršenković Brković. Romanesko tematiziranje ratova i položaja žene za vrijeme sukoba uzelo je maha već u prvim godinama ratova u kojima se raspala Jugoslavija. Okidač problematiziranja tog društvenog fenomena javio se s potrebom da se ispriča traumatsko iskustvo, pronade adekvatan slušalac koji će priznati traumu, ali i da se ostavi trag o svom nepoželjnom postojanju, kao i da se preko etičkog i umjetničkog oblikovanja izrazi potreba za humanizacijom žrtve. U interpretativnoj ravni ključna je transnacionalna perspektiva koja obezbjeđuje detektiranje osnovnih karakteristika antiratnog romana i pregrupisavanje iz nacionalnih korupsa u oblast post/jugoslavenskih književnosti. Shodno tome, istraživanje je pokazalo da se ova podvrsta romana pojavljuje u nacionalnim korpusima u bosanskohercegovačkoj, bošnjačkoj, crnogorskoj, hrvatskoj, makedonskoj i srpskoj književnosti. Roman ne postoji samo na nivou incidentne pojave, već svojom obimnošću i masovnošću potvrđuje koliko interes za indentificiranje ženskog spisateljskog stava o ratovima, toliko i nužnost artikulacije alternativnog poimanja toka povijesti. Pored navedenog, ukazaće se na raspon tematskog polja, te će se prepoznati, sistematizirati i opisati motivi kojima operira i na kojima je utemeljen post/jugoslavenski antiratni ženski roman.

3. Osam tematskih krugova post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana

O bogatstvu predmetnog podžanra svjedoči i istraživačka fokusiranost na različite aspekte koje je moguće identificirati i opisati, to jest naučno predstaviti u vidu tematskih krugova. Iako se pot/jugoslavenski korpus da opisati u vidu tematskih krugova, takvu paradigmu u suštini odlikuje njen transnacionalni karakter jer spisateljice pisanjem provociraju ratne ideologije i odupiru se nasilnim prebrisavanjima i ratnim podjelama. Zahvaljujući generiranom pristupu na bazi politika transnacionalne post/jugoslavenske književnosti i transnacionalnog feminizma moguće je dokučiti interpretativne slojeve antiratnih feminističkih i ženskih narativa u dimenzijama otpora rodnoj i nacionalnoj represiji. Konstans S. Ričards (Constance S. Richards) u svojoj studiji *On the Winds and Waves of Imagination Transnational Feminism and Literature* (2000) podvlači da se ovakvim istraživanjima književnosti provjerava uticaj povijesnih i političkih posebnosti u transnacionalnom toku i susretu što rezultira „kulturalnim premještanjem, iseljavanjem, migracijom i kulturalnom aroprijacijom“ (Richards 2000: x). Vodeći računa o svim opštim, i drugim specifičnim aspektima za korpus post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana sačinjava se sljedeća paradigma.

Premda se ovdje može govoriti o osam različitih, ali i komplementarnih oblasti podžanra romana, glavni akcentat je na uključivosti i komunikativnosti paradigmatškog prikaza podžanra. Navedno znači da je ovaj prikaz podlozan upisu novih tema, kao i drugim teorijskim i kritički argumentovanim dopunama. Formirani koncentrični krugovi su zasnovani na sljedećim temama: a) ratna dezintegracija porodice, b) obrazovni ili roman o odrastanju djevojčice pod uslovima rata, c) razvitak ženskog subjekta kroz tekst, d) utiskivanje rata na mapu ženskog tijela, e) dezintegracija ženskog identiteta, f) ratna prinuda na egzil, g) subjekt u prostorima rata, i h) razaranja ratne i postratne ili tranzitivne zajednice. U nastavku rada se opisuju pomenuti tipovi romana koje prati provjera naučne postavke uz argumentiranje primjerima romana post/jugoslavenskih spisateljica.

U prvom krugu spisateljice inventivno dekonstruiraju tradicionalnu porodicu s ciljem da naruše prototip privatne sfere i pri tome izazovu rodni disbalans i uloge majki i domaćica. Primjeri romana koji dolaze preko granica osamostaljenih država su u funkciji reprezentacije autentičnog iskustva o uticajima rata na porodicu sa zajedničkim ženskim politikama opstanka i povezivanja. Kako to demonstriraju Ana Vučković u romanu *Yugoslav* (2019) i Elvira Mujčić u *Deset šljiva za fašiste* (2020) spisateljska težnja se nalazi na legitimiranju žena kao akterki koje mijenjaju obrasce

u zajednicama obilježenim ratovima. Više nego li ostali romani iz ovog podžanra, trilogija Bosiljke Pušić *Naranče pod šlemom* (2008) implicira novu i u stanju ratnih sukoba opasnu senzibilnost koja od teksta do interpretacije postaje predmetom onoga što Elenora Federići i Vita Fortunati tumače kao pogled koji počinje „promatranjem života unutar i na granicama, ali ipak nadilazi nedvojbeno sporne teme“ (Federići i Fortunati 2019: 51).⁶ Fenomen porodične dinamike Bosiljka Pušić usložnjava na način da zadire u anatomiju mješovite jugoslavenske porodice Bašić s ciljem seciranja nasilnih promjena izazvanih crnogorskim ratnim pohodom na Dubrovnik. U trilogiji *Naranče pod šlemom* koja figurira kao društvena scena na kojoj se odvija dehumanizacija porodice ova autorka ukazuje na povezanost spornog ideala čistoće nacije sa militarističkim mehanizmima uništavanja.⁷ Fokus pripovijedanja se nalazi na junakinji Sari koja se u času ratnog raspada Jugoslavije suočava sa aktiviranjem koda traume vezanog za porodično stradanje u konclogorima Drugog svjetskog rata. Istovremeno, ona je u borbi sa reduciranom egzistencijalnom situacijom svoje porodice. Okosnicu priče čini nestanak supruga Senada u vozu Beograd-Bar koji autorka fikcionalizira i personalizira na način da poentira njegovo preživljavanje ženskom nadom, kao i simbolom narančinog drveta.

Suženo porodično pitanje na proces odrastanja djevojčice u okolnostima rata predstavlja drugi tematski krug post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana. Iz pozicije introspektivnog svijeta djevojčice spisateljice ispredaju autentične svjetove determinirane ratom i spolnim pristupima u njihovom odgajanju. Takvim izazovnim aspektom romana remete se uslovi patrijarhalne socijalizacije djevojčica u žene. Cilj identitarnog oslobođenja žene ima uporište u odupiranju kulturi, stoga neposlušnost i radoznalost postaju vodeće odlike u ponašanju djevojčica. Pored Maše Kolanović, Ivane Simić Bodrožić i Sare Nović koje u svojim romanima *Sloboština barbie* (2008), *Hotel Zagorje* (2010) i *Girl at war* (2015) predočavaju specifičnu vizuru rata iz ugla djevojčica, Tatjana Gromača svoju junakinju suočava sa nehumanošću nasilnog svijeta koji pretenduje da ostvari apsolutnu kontrolu nad djetinjstvom i ostavi otisak traume. Romanom *Crnac* (2004) se preko etnički nečistog identiteta junakinje razaraju stereotipi o kulturalnom konceptu ženskih uloga determinisanih dodatno i spornim nacionalnim vrijednostima. Naime, autorka kroz pitanje odrastanja djevojčice

⁶ Osim što se transnacionalna senzibilnost kao termin Silvije Šultermandl (Silvia Schultermandl) ispostavlja kao filozofski i metodološki pristup istraživanju književnosti, također na mikroplanu može uključiti i proširenje značenja na unutrašnjost svjetova koje zastupaju književni tekstovi. Navedeno je bitno na nivou odabira načina življena u datom istorijskom prostoru i vremenu i hronotopu romana.

⁷ Trilogija je sačinjena od romana: *Naranča i nož* (2002), *Narančin cvat* ili *Naranča i žuč* (2004) i *Naranča i žed* (2008).

i perspektive male djevojčice ukrštene sa više porodičnih generacija, smjenom sistema i toposima, te u uslovima rata demontira proces konstruiranja identiteta kritikujući kulturni i patrijarhalni koncept žene, to jest ona „dublje zasjeca u porodicu kao mjesto stratifikacije rodnih uloga i zaloga preko kojih se formira, kristališe i glorificira slika društva kojim upravlja muška kultura“ (Omeragić 2018: 18). Kao i za Bosiljku Pušić, i za Tatjanu Gromača porodica je lakmus papir kroz čije pore rat djeluje na brojna pitanja intimnog života. Drugost žene na koju signalizira i naslov romana postaje moćan impuls za borbu junakinje protiv rasističko-mizogine kulture i militarizma razornih ratova. Uprkos nepoželjnosti koja od nje pravi metu za brisanje, junakinja *Crnca* subverzivnom moći demontira društvene aparate i značaj porodice u vaspitavanju djevojčice.

Razvitak svjesnog ženskog subjekta putem artikulacije glasova spisateljice i junakinje je epistemološki uslovljen maskulinim pozicijama i ratom – što se uspostavlja kao treći tematski krug post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana. Uz kritičku intervenciju u patrijarhalno-militaristički sistem ženski subjekt se repositionira na mjesta etičkog izraza i same autonomije koja je usmjerena na društvenu transformaciju. Konkretno, riječima Marije Krivokapić u ovom romanu savremena crnogorska žena je uronjena u kontekst amputiranosti – koji je magnetizovan „figurom muškarca, oca, brata, sina, vođe, preostalom iz tradicionalne patrijarhalne kulture, no neprilagođenom kako post-komunističkom haosu vrijednosti, tako ni savremenoj globalnoj situaciji koja neprestano podriva ustanovljena značenja“ (Krivokapić 2018: 105). Katarina Sarić romanom *Amputirani* (2022) sugerira na bolno odstranjivanje dijela jugoslavenskog identiteta što vodi u izgubljenost bića u labirintu crnogorskih tranzitivnih procesa. Oko deklarirane feministkinje Meri, i s druge strane samosvjesne Ksene Palunko koja propituje patrijarhalnu realnost autorka ispreda priču o mobilizaciji, ratu, huškačkim ideologijama i besmislu krvoprolića. Potonja junakinja je centralna figura preko koje se zrcali užas i koja se odupre potiscima zloslutnog sistema u kojem muškarci ratuju, pljačkaju, bave se politikom i podjarmljuju žene. Romanom se akcentira način na koji je junakinja subjektivizirana u tipičnoj crnogorskog porodici, s netipčnim očinskim ekskursom u podršci talentovanoj kćeri slikarki. Na taj način Katarina Sarić mijenja tipičnu sliku porodice koju kritikuje Tatjana Gromača, a za koju se u punini razlika bori da opstane Bosiljka Pušić. S uporištem u djetinjstvu i radoznanosti junakinja se u kontekstu amputiranosti bori za kreativnost i slobodu, te uspostavlja novi model crnogorske žene suočene sa patrijarhatom.

Krećući se od uspostavljanja ženskog identiteta u porodici, društvu, preko subjektivizacije u tekstu, u sljedeći tematski krug moguće je upisati

antiratne romane s temom ženskog tijela i puta utiskivanja rata u materijalni entitet bića žene. Izazovan motiv trpljenja ratne traume u opisima autorki smješten je u koordinate biološke opozicije spolova, potom kolektivne identifikacije žene sa modelom Majke nacije i na koncu shvatanja tijela kao teritorije za ispis zločina, materijala za okršaje i slanje poruka muškarcima iz neprijateljskih zajednica. S napadom na tijelo žene otpočinje se s procesom ratne dezintegracije žene u totalitetu. Način na koji se istraumatizirano tijelo prevodi u tekst određen je samoprekidima, represijom, kodovima, izmještenostima, tišinama, bjelinama, elipsama i nadziranjem i kažnjavanjem. Budući da je u ovom tematskom krugu najpoznatiji roman *Kao da me nema* (1999) Slavenke Drakulić, fokus skiciranja žanra biće usmjeren na *Iščezavanje plavih jahača* (1995) Nermine Kurspahić. Partikularna priča junakinje Slavenke Drakulić postaje historija singularnosti „koja diskurzom otpora ima cilj da spriječi ponavljanja barbarstva“ (Omeragić 2015: 296), a u tome se ogleda moć etike angažiranosti autorkinog teksta. Ujedno, topos logora koji upotrebljava i Nermina Kurspahić upućuje na mirkosvijet kojim se reprezentira surova stvarnost dok figurira pod diktatom ratnog zla. U prostoru logora zbog pripadnosti naciji, junakinje romana doživljavaju transformaciju tijela u nepoželjnu metu. Za razliku od upisivanja elemenata diskriminacije junakinje u romanu Tatjane Gromače, Nermina Kurspahić se i kao Slavenka Drakulić fokusira na preživljavanje junakinja u sferi unutrašnjosti bića. U ratnom, uže logorskom svijetu koncentrisanom na tjelesno kažnjavanje, nasilje i smrt postaju neminovnost, dok istovremeno akcenat na unutrašnjost i svijet postaje ne samo način preživljavanja, nego i apel na razum i sprečavanje nasilja, posebno onog nad ženom.

Peti tematski krug se nadovezuje na prethodni jer se od psihofizičke traume tematizirane u djelu Nermine Kurspahić, ratna dezintegracija žene odvija i u preostalim sferama identiteta. Narativi spisateljica potvrđuju vezu žene s kolektivom i uticaje koji sprečavaju njenu autonomiju i smještanje u pozicije samožrtvovanja i samoućtkivanja u ime ideoloških vrijednosti. Književna reakcija spisateljica potvrđuje nužnost oblikovanja lične i istorijske traume na način da se stvara alternativna forma romana i postiže dvostruki cilj deminiranja pogrešnih normi i modeliranja žene. U navedeni tematski korpus smještaju se romani *Nesreća i stvarne potrebe* (2012) Ivančice Đerić, *Titove kćeri: srce staklenih sjećanja* (2008) Vanje Lihtenštajger (Vanja Lichtensteiger), kao i *Vučja glad* (1992) Marije Paprašarovski. U romanu *Rezerven život (Rezervni život)* (2012 > 2015, 2016) Lidija Dimkowska ispisuju potresnu priču o odrastanju sijamskih blizankinja Zlate i Srebre na čijem životu se zrcali dramatični ratni raspad Jugoslavije i prve godine nakon osamostaljenja republika. Tekst Lidije Dimkowske se može upisati i u drugi

tematski krug jer prati odrastanje djevojčica od njihove dvanaeste godine iz Zlatine pripovjedačke pozicije, te postaje personificirani mit o zajedničkoj državi koja se u krvi rata raslojava. Njihova odbačenost od društva, kao i međusobna netrpeljivost, te žrtvovanje figuriraju kao porodična priča koja postaje politička alegorija jer se njihova žrtva „kontrastrira sa onom koja je neophodna da bi došlo od razlaza država njihov strah postaje paradigma strahova svih onih koji su prošli kroz taj period“ (Babić 2016: 208). Život fizički neodržive sraslosti junakinja nadograđen je opozitnim karakteristikama i tragičnim ishodom u najavi doljedno na oba plana i individualnom i kolektivnom. S autentičnim motivom sijamskih blizanki, autorka predočava i rasap jugoslavenskog zajedništva u krvi i najavu novog uređenja u životima Zlate i Srebre. Na sceni raspada Jugoslavije i globalnih promjena junakinje *Rezervnog života* se dislociraju procesom odvajanja i neprihvatljivosti. Takvo stanje se produbljuje sa smrću Srebre, pri čemu Zlata koja preživljava operaciju osjeća gubitak subjekta i nepotpunost ostvarenja u smjeru liječenja ranjenog ženskog sopstva i individualizacije od kolektiva i zajednice sa sestrom.

Najzastupljeniju tema u okviru ovog podžanra romana predstavlja literarizacija prinudog napuštanja domovine. Pored pripovijedanja Lidije Dimkovske čiji se narativ presvlači i u onaj o Zlatinom novom emigrantskom kontekstu i dakako upisuje u tematski krug o napuštanju domovine, u post/jugoslavenskom korupusu s ovom temom u varijanti egzila su se suočile i Dubravka Ugrešić u *Muzeju bezuvjetne predaje* (2002) i *Ministarstvu boli* (2004), te Marsela Šunjić u *Pozdravu sa mjeseca* (2007). Iako na drugačiji način od iskustva logorskog preživljavanja, ili pak iskustva nasilnog odvajanja od bližnjih ili sebe, egzil suštinski predstavlja raskrštanje sa pojmom domovine. Azad Sejhan (Azade Seyhan) u studiji *Writing Outside the Nation* (2001) ističe da književni tekstovi služe kao arhivi sjećanja onih posebnih „izvještaja o egzilantskom iskustvu sa egzistencijalnim razumijevanjem raseljenosti, iseljništva i marginalnosti“ (Seyhan 2001: 13) koja su u vezi sa pitanjima identiteta i isključenosti iz stvarne ili izmišljene zajednice. Domovina koja je predstavljala oslonac za konstrukciju identiteta – Jugoslavija u razaranju postaje okidač raskorjenjenosti pojedinkama i spisateljicama i junakinjama koje nisu prihvatale nove poretke nacionalnih država. Politički definiran u odnosu na pamćenje doma, egzil postaje bolna, ali emancipacijski sposobna tačka za jačanje samosvijesti o vlastitoj poziciji, o rodu, izborima i etičnosti. Osim materijalnog napuštanja prostora, egzil predstavlja i prognanost iz sfere riječi i poznatog jezika. Spisateljice u egzilu se suočavaju sa iznalaskom novih riječi kako bi objasnile stanje raskorjenjenosti i snalaženja u novim kulturama koje ih nerijetko odbijaju. Autorke koje postaju apatridi transcendiraju identitet i gaje novi način utiskivanja sopstva ili subjektiviziranja u tekst. U

romanima *Marija Czestochowska još uvijek roni suze: umiranje u Torontu* (1997) i *Canzone di guerra: nove davorije* (1998) Daša Drndić prazninu egzila osmišljava životom na drugom kontinentu što je praćeno gubitkom iluzija o jugoslavenskom zajedništvu kao tački identifikacije i nostalgije. Autorka oštrim tonom dezintegrira ideološki aparat, stereotype o Balkanu i zapadu, te dodatno potresa segmente ratova koje vode u migracije stanovništva.

Centralni fokus sedmog tematskog kruga determiniran je idejom spisateljica da u romanu propitaju ideološki koncept i rodni karakter prostora kao sporne tačke oko koje se odigrava rat. U sklopu novih transnacionalnih književnih i feminističkih razumijevanja teksta pored različitih afekata u obzir se uzimaju i stanja probuđena „prostorno-vremenskim udaljenostima“ (Seyhan 2001: 87). Pored logorskog i egzilskog prostora, autorke upućuju na transnacionalnost spacijalnog koncepta i politike u trećem toposu ratnog fronta. Spacijalni element u podžanru ovog tipa romana figurira kao bitan segment pri definiranju ženskog identiteta jer postoji u koegzistenciji s junakinjama. Svaki prostor je obojen i proizvodi značenja usklađena sa praksama rodne i etničke reprezentacije. Nadovezujući na se pritisak egzila, ovaj tematski krug se uspostavlja pod moćima ustroja žene u uslovima sistema. Ratom proizvedena nesigurnost prijeteća po žene, postaje okidač etičkoj reakciji i fizičkom bijegu ili prilagođavanja prostoru. Prostor je prizma kroz koju se prelamaju životi junakinja, pri čemu prostor kako navodi Vladislava Gordić Petković može biti ili blagodet ili prokletstvo, odnosno „mesto represije i iskupljenja“ (Gordić Petković 2007: 7). Pored romana *Nigdina* (2000) Svetlane Velmar-Janković u ovoj dimenziji moguće je interpretirati i *Laku noć, grade* (1995) Marsele Šunjić. Fokusirana na rat u Mostaru, Marsela Šunjić spacijalno oživljava kao političko na nivou orodnjenosti i diktata nacije. Sukob tri zaraćene strane na opštem planu funkcionira kao kulturocid. Uprkos pretnjama ambijenta junakinja odbija da se poveže sa kolektivom na bazi propagiranih vrijednosti pripadanja. U tom kontekstu junakinja Silvija na ulicama grada se suočava sa neprijateljskim vojnicima izložena ranjavanju i silovanju, što je motiv koji su obrađivale i Slavenka Drakulić i Nermina Kurspahić. Spolna i ratna distribucija prostora određuju tradicionalnu i ratnu konceptualiziranu uloge i modele žene. Između kretanja u uvjetno sigurnoj privatnoj sferi i opasnosti po ženu u javnom prostoru, rat postaje usložnjavajući faktor dodatno opterećujući nasiljem i ideologijom, odnosno težnjom da se unište junakinje. Kolektivni identitet je prisilno otisnut i mjeri prostor grada, te svojim karakterom diktira i ograničava stratifikaciju spola i identiteta žene na fonu poželjne i neprijateljske figure.

Raspad ratne ili poratne zajednice tema je romana zasnovanih na politici individualnog otpora nametnutim vrijednostima i sistemima koje

potčinjavaju junakinje – oprimjerovano u djelima *Mrena* (2002) Milice Mičić Dimovske i *Četvorolisne djeteline* (2009) Radmile Karlaš. Na pozornicu zajednice u raspadu literarnu priču smješta i Svetlana Slapšak romanom *Ravnoteža* (2016). Na horizontu društvenih dešavanja *Ravnoteža* predstavlja potvrdu alternative u otporu i podrivanju ratničkog i maskulinističkog režima. Moć romana leži i u revoltu u preživljavanju grupe žena marginalki što doslovno funkcionira kao već pomenuta ‘paranacionalna zajednica’ u proširenom značenju i na nivou teksta, a ne samo transnacionalne književne srodnosti. Također, roman profitira i u sferi transnacionalnog osvjetljenja „problema etike i odgovornosti“ (Federici i Fortunati 2019: 50) ovaploćujući afirmaciju individualne odgovornosti i odbijanja manipulacije, te na koncu u pružanju skloništa za izbjeglice i dezertere. Kroz sve ženske likove, posebno Milice i Dare, ogoljavaju se feminističke ravni antiratnog ženskog pisanja. Istovremeno, kompromisni postupci u cilju opstanka vezuju se ambivalencijom izbora za društvene norme, pri čemu se otpor i dalje kristalizira u unutrašnjem biću i osmišljavanju junakinjinog pisanja kao modusa spasa. Svetlana Slapšak ovim romanom daje odgovor na pitanja kako prikazati etičku odbranu od nacionalističkog zla, i s druge strane kako se prostor obilježen nasilnim isključivanjem pretvara u potencijal za subverzivne društvene aktivnosti.

Imajući u vidu konstrukciju post/jugoslavenskog antiratnog romana kao feminističkog ili ženskog, ovo istraživanje se dijelom zasnivalo na uspostavljanju korpusa i paradigme romana na temu ratnog raspada Jugoslavije i unutar prevazilaska granica osamostaljenih država i nacionalnih književnosti, a koji prikazuju etičko stanje svijesti žena. Osim etike detektirane u antiratnim romanima spisateljica, ova angažirana perspektiva podrazumijeva naučnu spremnost da saslušaju i razumiju drugi i da se na taj način otvori prostor za transverzalnu politiku u kojoj „biti etična znači biti u stanju zauzeti položaj drugog i mnogih drugih iza binarne logike“ (Federici i Fortunati 2019: 54) različitih društvenih ustroja. U smjeru naučnog opisivanja komplementarnih tema, njihovih razlika i nadovezivanja, načinjeni su tematski krugovi. Pored karaktera i tematskog okvira romana vodilo se računa o sastavljanju mozaika odgovornih i različitih ženskih glasova o ratu, to jest o post/jugoslavenskom principu. Opisani tematski krugovi imaju zadatak da funkcioniraju i u smjeru izgradnje onog što se zove „bočna ‘mreža’ među manjinskim grupama“ (Federici i Fortunati 2019: 50), kakva jeste ona kojoj pripadaju post/jugoslavenske spisateljice. U transnacionalnom pogledu identificirani su romani spisateljica sa zaraćenih, pa potom sa granica uspostavljenih nacionalnih zajednica, pri čemu je potvrđena hipoteza o istovjetnosti u njihovoj angažiranosti za mir, empatiji prema drugima, kao i etičnosti usmjerenoj protiv ratova i ideologija. Konstituciju osam tematskih krugova

pratila su transnacionalna književna i transnacionalna feministička teorijska i kritička opažanja, navođenje različitih primjera, te argumentacija naučne postavke na temelju kratke analize najreprezentativnijih i/ili zanemarenih romana Bosiljke Pušić, Tatjane Gromače, Katarine Sarić, Nermine Kurspahić, Daše Drndić, Marsele Šunjić i Svetlane Slapšak.

Reprezentovani na ovaj način tematski krugovi uključuju presudne teme za pitanja formi, uloga i uslova življenja života žena u vlastitim zajednicama u vremenima ratova. S obzirom na to da nije konačna, predmetna skica je po karakteru usmjerena na uključivost neobrađenih tema koje opisuju ženski život u uslovima ratova. Na taj način se tematski konstrukt romana nameće kao kritički i komunikativan sa naučnom zajednicom s ciljem unapređenja znanja o ovom književnom polju uopšte. Na koncu utvrđeno je da se kod zastupljenih spisateljica, pored humanističkog angažmana mogu uočiti i akcije junakinja koje se opiru trpljenju patrijarhalnog i militarističkog poretka. Poseban ekskurs ovom polju donosi roman *Rio bar* (2006) Ivane Sajko koja složenošću narativa ukazuje na značajne još tabuizirane aspekte života žene u uslovima rata i tranzicije.

4. Alkoholizam kao pokretački motiv romana *Rio bar* Ivane Sajko

Okarakteriziran kao političko-feministički roman *Rio bar* Ivane Sajko može se svrstati u svaki od navedenih tematskih krugova. Spisateljica pripovijedačke slojeve priče organizuje oko junakinja čiji životi su zapečaćeni traumama rata u Hrvatskoj 90-ih godina 20. vijeka. U prvi plan je istaknuta okvirna priča pripovjedačice koja konzumira alkohol i bilježi dramu „Osam monologa o ratu“ na pozadini političkih dešavanja. Ivana Sajko je u tekst integrirala različite političke aspekte koji determiniraju iskustva junakinja i junaka. Štaviše, autorka je uspjela da predoči brojne pozicije i iskustva ratnog stradanja žene razotkrivajući mehanizme ideologija koje su dovele do rata. Monolozi junakinja koji zvuče kao psovke i vriskovi, a koje prenosi pripovjedačica koja se opija u lokalnom *Rio baru* žive u mreži konteksta tranzitivne nacionalizirane zemlje i nabijeni su iskustvom ratne traume, afektom skepticizma, beznadežnosti.⁸ Glasovi junakinja su primjer alternativnih glasova u polju antiratne ženske proze jer upravo njima autorka romana bespoštedno kritikuje nasilje nad ženama, izgubljenost humanizma,

⁸ Okvirna priča determinira atmosferu cijelog romana koji podražava svijet brutalnog nacionalizma, separatizma, mafijaških obračuna, bombaških napada, tajkunizacije hrvatskog društva, posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP), herojske falisificirane povijesti i ksenofobije.

brutalnost ljudskih relacija i promašene ljubavničke odnose. Upravo se kroz okvirni ženski pripovjedački glas i njenu subjektivizaciju u antiratni i feministički tekst akcentira pluralnost ženskih tijela, a kako ističe Alida Bremer (2006) na način da ženski glas daje ironične komentare na brutalnost rata. Premda je noseći pripovjedačicin glas, *Rio bar* se etablira u poliglasju svjedokinja koje u zajedničkom žarištu stvaraju prostor za kritiku društva i stvaranje metafizičkog preduslova za traženje pravde.

Pokretački motiv romana Ivane Sajko koji dosada nije zastupljen u istraživanjima kodiran je u nizu aspekata alkoholizma koji će biti interpretirani u ovom radu. U tom kontekstu posebno se izdvajaju sledeće dimenzije književnog oblikovanja teme kakve su prerada unutrašnjeg bola u koreliranju sa prostorom i artikulacijom ženskog subjekta s pozicija revolta i nepripadnosti. Analiza ovog fenomena će biti utemeljena u ispitivanju negativnog mitologiziranja opijanja žene, što potkrepljuje mišljenje Margerit Dira (Marguerite Duras) koja ženski alkoholizam sagledava u svetlu društvene reakcije ili skandalozne pojave. Veza između patrijarhata i adiktivnog sistema definirana je težnjom muškaraca da ostvare kontrolu nad ženama. Međutim, uprkos prihvaćenoj tvrdnji da „žensko pijanstvo postaje amblemom njene seksualne razvratnosti i pomanjkanja ženstvenosti“ (Grizenko 2012: 22) u ženskoj naraciji predmetni stereotip se urušava iznutra oslobođenjem žene od propagirane feminilnosti i posebno predodžbi o ružnoći žene koja pije. Pod uticajem alkohola pripovjedačica romana postaje aktivni subjekt sposoban da masturbira, a muškarac tek njen nijemi objekt zavođenja. U koliziji norme zavođenja i mračne ženske seksualnosti skriva se šizofrenost patrijarhalnog društva. Istovremeno, sa tjelesnog nivoa ovisnost o alkoholu posjeduje dimenziju povezanosti potrebe mozga za „hemijskim supstancama“ (Northrup 1998: 722) kako bi se postiglo zadovoljstvo u opijanju, koje se često izjednačava i sa efektom pisanja. Alkoholizam, kao i želja za književnim stvaranjem, duboko su uslovljeni mizoginim standardima i raskorakom između opozitnih poruka društva i unutrašnjih potreba žena. Patnja izazvana pomenutim nesazmjerom vodi s jedne strane u ovisničko ponašanje, dok s druge strane, ojačava prezrenost žena i internaliziranje misli da je sve u vezi s njihovim radom pogrešno. Ukrštanje ovisnosti sa pisanjem postaje uporište za razumijevanje pozicije pripovjedačice koja je determinirana svojim alkoholizmom i pisanjem dramskog teksta.

U post/jugoslavenskim književnostima postojanje junakinje koja rezimira ratnu stvarnost kroz pomjerenu optiku konzumiranja alkohola je incident. Okvirna pripovjedačica kao pojedinka zatečena u društvenom tranzitivnom žrvnju nije u stanju da se asimilira u milje nove države što provocira njeno skliznuće u ralje ovisnosti. Društva sklona zavisnostima

Kristijana Nortrup (Christiane Northrup) opisuje kao ona koja se „ili pripremaju za rat ili oporavljaju od rata“ (Northrup 1998: 7). Veza ovisničkih i destruktivnih mehanizma je instrumentarizirana nasiljem i devalviranim vrijednostima. Iz tog razloga opijanje junakinje u *Rio baru* postaje metafora ratnog i kriminalnog sistema. Ivana Sajko koristi peritekst kako bi čitateljku uvela u problem romana na način da podvlači značaj ženskog subjekta koji se artikulira kao „subjekt otpora“ (Grizenko 2012: 23). Pripovjedačica je locirana u baru Rio, pri čemu konzumira alkohol i piše kako ističe: „tekst ‘Osam monologa o ratu za osam glumica odjevenih u vjenčаницe’. I opet pijem“ (Sajko 2011: 5). Obremenjeni glagol *pijem* eufemizam je za unošenje alkohola u organizam. Opijanjem junakinje autorka provodi duplu detronizaciju – pisanja kao muške prakse i lokaciju bara kao muškog toposa. Okupiranjem muškog terena bara i književnosti Ivana Sajko reprezentira glas distorzične junakinje i buntovnice. Radi se o postupku orodnjavanja elemenata koji se sumiraju u univerzalnu figuru žene ili „griješnu dvostruku prijateljicu“ (Grizenko 2012: 15) suprotstavljenju modelu krotke žene. Iako se rat u romanu doima tek podražajem alkoholizmu nametnut je kao katalizator razoru junakinje, ali i zajednice. Opijanjem junakinja pretenduje da izbriše ili potisne traumatična sjećanja na rat i ujedno spriječi da je aktualna situacija usisa. Bilježeći svoj tekst čije krhotine nalazimo u *Rio baru* pripovjedačica se poigrava sa vlastitom i podređenom pozicijom žene u društvu na način da glas filtrira alkoholom koji postaje medij oglašavanja.

Zadatak narativa o pijanstvu je da propita vidljivost ženskog subjekta koji u stanju opijenosti komunicira svoje specifično postojanje s društvenim kontekstom. Premda roman u cjelosti prezentira „orodnjeno pisanje [kao] način propitivanja društvenog svijeta“ (Al-Kassim 2010: 23), glavni fokus je na relativizaciji istorijske stvarnosti i načina na koji pripovjedačica doživljava svijet oko sebe. Upotrebljavajući model ženskog subjekta u otporu i pod ovisnosti, kao i svjedočeće glasove drugih traumatiziranih junakinja Ivana Sajko osim što sukobljava ženske subjekte sa društvenim porecima, ona ih u tom susretu pokazuje štetnima.

Smještajući pripovjedačicu u prostor kafane autorka demontira pozicije autorstva i opijanja jer upravo mjesto koristi za demonstriranje borbe za pisanjem na temu ratne i poslijeratne traume. Odrednica „opijena žena“ označava „neodređenost ove neizrecivosti, koliko i njeno neodoljivo prisustvo [koje] vrši stalni pritisak na narativ, toliko da smo do trenutka kad uđemo u bar spremni biti svjedoci dramatizaciji opstrukcije, a ne njene transcendencije“ (Al-Kassim 2010: 120). Čin zauzimanja javnog prostora omogućava da se osvoji autentična ženska priča kojoj prijete cenzura. Uprkos opasnosti kafanskog prostora za ženu, upotrebljen na ovakav način sadrži subverzivni

potencijal za prereguliranje rodničkih odnosa u domeni javnog i privatnog. Mogućnost transformacije proizlazi iz procjepa za žensko opserviranje/pisanje koji nastaje u isključivosti prostora spram žena i dominacije u slučaju muškaraca. Iskorak u eskuzivitet muškog ili javnog prostora, odnosno bara i pisanja za ženu predstavlja „bijeg od muške dominacije i buržujskih normi modernog društva“ (McDowell 1999: 148), kao i od zvaničnog poretka koji se održava zahvaljujući postojanju modela žene anđela.⁹ Osim što participira u javnom prostoru jer kafana djeluje kao otisak ideološkog profila zajednice – pripovjedačica svojim izborima detabuizira i osvaja pripadnost mjestima „na kojima se kupuje pravo na trošenje, da provede vrijeme“ (Bowlby 2003: 40). S jedne strane žena u baru stvara poimanje o vlastitoj samostalnosti i posjedu novca, dok istovremeno se alkoholom hrabri da iznese rezon na društvenu stvarnost. Kako bi podnijela pritisak tranzicijske stvarnosti, kriminala i sveopšteg haosa ozračenog ratnim zločinima i sama junakinja, kako to uopšte smatra Marisa Ketrin Grizenko (Marisa Katherine Grizenko) kao žena u iščašenoj situaciji se „opija iz trezvenosti“ (Grizenko 2012: 4). Premda se optužuje da unosi sumnju u istinitost navoda, alkohol je u službi tupljenja boli i pojačavanja ukupnog kritičkog dojma u umu pripovjedačice. Ivana Sajko ovaj pristup sumira u jednoj sceni koja opisuje ciničan osmijeh pripovjedačice koja opservira gazdu, goste i njihove prljave poslove i vlastitu nemogućnost bijega od sopstva jer „svaki grad ima svoj Rio bar i ona, neizbježno, još uvijek sjedi na istom plavom stolcu“ (Sajko 2011: 82-83). Stoga, autorka retraumatizira pripovjedačicu koja uprkos tome što „mora glumiti da je trijezna“ (Sajko 2011: 83) kako bi postigla normalizaciju, ipak u procjepu nepripadnosti vladajućem miljeu koji ovaploćuje kafana. Kriminalci koji posjeduju sve pozicije u gradu i baru, „sve njezine paranoje [...] dokazuju joj da se bavi krivim poslom. Troši novac na pizdarije“ (Sajko 2011: 83). Zbog privida pozicije opijene i neozbiljne žene u javnom prostoru, pripovjedačica stiže moć remećenja rodničkih i spacijalnih ugovora kako bi secirala nuspojave tranzitivnog društva. Uloga žene pri distribuciji prostora je tradicionalno konceptualizirana kao statična i fiksna. Upravo propitivanjem pojave žene u javnom prostoru kafane autorka romana odstupa od mjesta koje je proskribovano ženama, a u drugom redu narušava centriranu moć smještenu u ruke muškarca kao vladara javne sfere i toposa bara, ali i opserviranja te posljedično i pisanja. Na taj način čini dvostruko remećenje i privatnog i javnog prostora, odnosno centra i margine, te ukida moć kontrole nad ženama kao drugima.

Poruka „politike revolta“ (Al-Kassim 2010: 21) pripovjedačice leži u činjenici da ona javno pije. Ženski subjekt junakinje se artikulira

⁹ Upućujem na dihotomiju anđeo iz doma/bludnica prema tumačenju Virdžinije Vulf (usp. Literaturu, esej „Professions for Women“, 1931 [2012], <https://www.gutenberg.net.au/ebooks12/1203811h.html> (preuzeto 10.8.2024).

vještim spisateljskim vođenjem svjedočenja uzurpiranja patrijarhalnih ideala feminiteta i uzora tezvenosti. Junakinja Ivane Sajko se igra zato što naizgled opijanje oponašanje patrijarhata omogućava da „djeluje kao pasivna i poslušna dok joj omogućava da zaboravi pravila i obaveze koje zahtjevaju njenu pasivnost, da zaboravi – bol, borbu i davljenje“ (Grizenko 2012: 23). Ekscesom alkoholiziranog tijela i svijesti ona se pomjera iz ćutnje u galamu, odnosno u pisanje kao društveni apel. Prelazom od margine i privatnosti, prema centru i javnosti, odnosno od opservacijskog ćutanja za šankom prema pisanju, pripovjedačica generira bijes uslijed podjarmljenosti i onog ranije istaknutog bavljenja krivim poslom. U to ime intenzivnom ljutnjom odabire temu opisivanja bunta u odnosu na društvo, to jest, traženja mogućnosti opstanka. Ideja pisanja kao borbe poenta je romana *Rio bar* Ivane Sajko. U eksploziji koja guta bar i priobalje gori sve – cijeli besmisleni društveni poredak. Sveopšti pakao korupcije preživljava jedino junakinja kako bi svjedočila. Pridajući na značaju ženske borbe, Ivana Sajko postupke svoje pripovjedačice višestruko kodira feminističkim simbolom „velike meduze“ koja „šutke pliva među planktonima“ (Sajko 2011: 148) ukazujući na potrebu da žena sama preuzme kontrolu i osvoji svoje tekstove, kako je to ranije obrazložila Elen Siksu u *Smijehu meduze* (1975) koji je postao simbolom feminističkog tumačenja ženskog pisanja. Suprotstavljajući moć pisanja očaju koji bi mogao odvesti do samoubistva jer bi junakinja mogla da prihvati poraz od haotičnog društva – u književnom prikazu unutarnje borbe pobjedu odnosi moć artikulacije patnje. Pobjeda je naglašena rečenicom da autorkina pripovjedačica „mora završiti tekst“ (Sajko 2011: 149) o monolozima mladenki i na taj način opravdati i motivirati svoj angažman. Tim povodom autorka u romanu navodi da se junakinja neće utopiti jer: „nije još napisala taj monolog u kojemu zatvara kofer. U njemu vjenčanica i vrećica lavande. Ništa joj drugo ne treba (Sajko 2011: 149). Izostanak stabilnosti izazvan besparicom i izloženosti mafijaškim obračunima, to jest neslaganjem sa kolektivnom ideologijom smješta pripovjedačicu na autsajdersku poziciju otpora režimu. „Jednom će o njima napisati knjigu. Jednom. Kad ode. Pretjerivat će. Nazvat će ih masno potkoženim kretenima“ (Sajko 2011: 84), koji „jedu govna kao da su kajgana“ (Sajko 2011: 85). Odbijajući da bude poslušna pojedinka, kao i da pobijedi njena skepsa, pripovjedačica se u alkoholu ogoljava i donosi, da se poslužimo riječima Marise Ketrin Grizenko drugačije reprezentacije antiratne ženske proze, a to su prizori koji su lišeni junaštva, koji prodiru „kroz lažne površine – do stvari kakve su u dubini“ (Grizenko 2012: 47).

Transformacija ženskog subjekta se odvija u sukobu sa društvenim trvenjima, pri čemu se afirmira teza da je „subjekt nakon zakona efekt prethodnog simboličnog utiskivanja u zakon i poredak“ (Al-Kassim 2010:

46). Iz navedenog razloga, i artikulacija subjekta pripovjedačice u romanu *Rio bar* uključuje kontekstualiziranje sa nacionalizmom, ideologijom i korupcijom kao mehanizmima novouspostavljene države. Osim u baru, junakinja je prostorno izmještena jer ima ulogu i izbjeglice i spisateljice. Brojne psihosomatske rekacije junakinje poput halucinacija i gubitka svijesti manifestuju se na način da se provođenjem vremena u baru otvara prostor u kome se može podnijeti činjenica da je autsajderka i prognanica iz vlastitog života, ali ipak sposobna za otpor. Opis krugova naručivanja alkohola do potpune pijanosti, ili pak pokušaja zavođenja sumiraju njeno rođenje „iz očaja i poraza“ (Grizenko 2012: 36) jer paradoksalno bar je prostor djelovanja iz pozicije autsajderstva ili prognanstva. U konačnici Ivana Sajko, kao nikada dosada u književnostima naših jezika koristi alkohol kao fluid gorke istine koja izaziva gađenje, jednako kao splin propalog društva. Ivana Sajko transformira značaj konzumacije alkohola dajući junakinji njenu drugačiju viziju i hrabrost otpora. Istovremeno, romanom se očitava vidljiva potreba stvaranja različitog „teksta vezanog za ženu pijanicu“ (Dean 2015).¹⁰ Ivana Sajko priču okvirne pripovjedačice uz pomoć alkohola kao sinonima društvene ovisnosti prevodi na kolektivni plan, jer njena priča i nestabilna vizija su u službi kritike dominantnih narativa. Ispisivanje alkohola uključuje autentičan „prevod iskustva u javnu sferu“ (Fischer 2018: 378) s ciljem rasvjetljivanja mehanizama spolne represije, kao i literarne obrade društvenih vrijednosti koje su neprijateljski nastrojene prema ženama.

5. Zaključak

S obzirom na to da se s ovim radom nastojalo legitimizirati polje post/jugoslavenskog antiratnog feminističkog i/ili ženskog romana rezultati do kojih se došlo istraživanjem slijedili su logiku naučnog opisivanja tog čestog književnog fenomena. Poseban doprinos se ogleda u generiranju inoviranog teorijskog okvira na čijem temelju se odvija proces sistematizacije cijelog polja, ali i koji ukazuje na moduse interpretiranja pojedinačnih djela regionalnih spisateljica. Uopšte, ostvaren je postavljeni cilj kreiranja adekvatnog pristupa različitim opisa ženskog iskustva ratova i književnih praksi, a koji je sintetiziran u sintagmi post/jugoslavenski antiratni feministički i/ili ženski roman i na bazi transnacionalnog pristupa književnosti i transnacionalnog feminizma. U ovom radu ponuđena je definicija ovog podžanra s fokusom na književne

¹⁰ Dean, Michelle. “Drunk Confessions: Women and the Clichés of the Literary Drunkard”. *The New Republic* 8 (2015) <https://newrepublic.com/article/122745/drunken-confessions-women-and-cliches-literary-drunkard> (preuzeto 7.8.2024).

reprezentacije spoja iskustva ženskog življenja u tradicionalnim društvima i za vrijeme ratnog raspada Jugoslavije, te na sposobnost podžanra da podrži punu artikulaciju alternativnog ženskog subjekta.

Primarno, ovaj specifični podžanr romana je redefiniran s pozicije feminističkog, dakle angažiranog etičkog aspekta otpora patrijarhalnim i militarističkim društvenim strukturama, ali i neposredno pod uticajima transnacionalnih postulata nadilaženja postojećih kanonskih zakonitosti. Štaviše, i na tematskom planu pobune protiv organizovanih ratnih sukoba koji su pretendovali da razdvoje i same spisateljice predmetni podžanr romana je donio autentičnu artikulaciju ženskih subjekata i posljednično njihovo umrežavanje u zajedništvo. S predmetnim istraživanjem se razotkrio potencijal ženskih varijanti pričanja.

U sljedećoj dimenziji rada napravljen je iskorak prema istraživanju poetičkih karakteristika podžanra i shodno tome, prema prijedlogu paradigme polja. Uporište za taj postupak je istaknuto izazovom transnacionalne komunikacije postavljene pred isključene spisateljice i njihova djela iz nacionalnih književnosti, kao i zbog zadatka sistematizacije post/jugoslavenskog antiratnog feminičkog i/ili ženskog romana. Ispitivanje poetičkih karakteristika podžanra dovelo je značajnog otkrića vezanog za raslojavanje na dva tipa: feministički i ženski antiratni roman. Smisao kreiranja paradigme podžanra u vidu osam tematskih krugova argumentiran je s opisom različitih književnih praksi, otkrivanja novih i razasutih glasova spisateljica, odnosno s ostvarivanjem novih domenta u književnim znanjima. Ovakvim postupkom je ukazano na prednost otvorenosti skice koja upućuje i na potrebu za budućim i inovativnim istraživanjima ovog polja. Na koncu, fokus je bio na zadatku testiranja teorijskog okvira istraživanja na primjeru romana *Rio bar* Ivane Sajko. Postavljena hipoteza se odnosila na analizu do sada nedovoljno uočenog i zato neistraživanog motiva alkoholizma. U tom pogledu je ostvaren i cilj ustanovljavanja moći reprezentacija – uslovljenosti alkoholizma kod žena iskustvima ratova i tranzicije. S ovim istraživanjem je dokazana moć književnog teksta ovog tipa da se uhvati u koštac sa fenomenima rata i alkoholizma na način da su urušeni stereotipi o ženskom opijanju kontekstualizovani sa idealom feminiteta. Analiza ovog aspekta romana Ivane Sajko je provedena na dva nivoa: koreliranja traume sa intervencijom orodnjenog prostora bara, te važnosti oslobođene ženske subjektivizacije s pozicija revolta, ali i nepripadnosti što je rezultiralo sposobnošću govora pripovjedačice. U konačnici, i posredstvom ispitivanja motiva alkoholizma interpretiran je autentični prevod iskustva u javnu sferu i umjetnost. Osim što je postignut cilj otvaranja novog polja istraživanja književnosti, kako u transnacionalnoj post/jugoslavenskoj dimenziji, tako i

u domeni istraživanja književnosti žena. Ovim radom je predstavljen novi pristup romanima savremenih spisateljica utemeljen na post/jugoslavenskoj istovjetnosti spisateljskih etičkih napora na razaranju mehanizama spolne, društvene, književno-kanonske i ratne represije žena.

Literatura

- Al-Kassim, Dina. *On Pain of Speech: Fantasies of the First Order and Literary Rant*. Berkeley: University of California Press, 2010.
- Armstrong, Nancy. *Desire and Domestic Fiction: A Political History of the Novel*. Oxford University Press, 1987.
- Babić, Dragan. „Serija nesrećnih događaja, ili ‘da li je stigma bila važnija od deteta?’ (Lidija Dimkowska: *Rezervni život*, preveli sa makedonskog Milenko Pajić i Uroš Pajić, Zrenjanin: Agora, 2015)“. *Polja* 498 (2016): 206-210.
- Bowlby, Rachel. *Still crazy after all these years: women, writing and psychoanalysis*. London and New York: Routledge, 2003.
- Bremer, Alida. “Exposé zum Roman ‘Rio Bar’ von Ivana Sajko-Mit einigen persönlichen Anmerkungen”. *Relations* 3-4 (2006): 72-74.
- Coward, Rosalind. “This Novel Changes Lives: Are Women’s Novels Feminist Novels? A Response to Rebecca O’Rourke’s Article ‘Summer Reading’”. *Feminist Review* 5. 1 (1980): 53-64.
- Čale-Feldman, Lada i Ana Tomljenović. *Uvod u feminističku književnu kritiku*. Zagreb: Leykam, 2012.
- Dean, Michelle. “Drunk Confessions: Women and the Clichés of the Literary Drunkard”. *The New Republic* 8 (2015) <https://newrepublic.com/article/122745/drunken-confessions-women-and-cliches-literary-drunard> (preuzeto 7.8.2024).
- Dojčinović-Nešić, Biljana. *Ginokritika: rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd: Književno društvo „Sveti Sava“, 1993.
- Fischer, Clara. “Gender and the politics of shame: A twenty-first-century feminist shame theory”. *Hypatia* 33. 3 (2018): 371-383.
- Federici, Eleonora i Vita Fortunati. “Theorizing Women’s Transnational Literatures: Shaping New Female Identities in Europe through Writing and Translation”. In *Times of Mobility: Transnational Literature and Gender in Translation*, eds. Jasmina Lukić, Sibelan Forrester and Borbála Faragó, 47-78. Budapest: Central European University Press, 2019.

- Gordić Petković, Vladislava. *Na ženskom kontinentu*. Novi Sad: Dnevnik, 2007.
- Grizenko, Marisa Katherine. "Two drunk ladies: the modernist drunk narrative and the female alcoholic in the fiction of Jean Rhys and Jane Bowles". Doctoral dissertation. Vancouver: University of British Columbia. 2012. DOI: <https://dx.doi.org/10.14288/1.0073369> (preuzeto 10.10.2024).
- Hamović, Zoran i Vladislava Gordić Petković. „Uvodna reč priređivača: Književnost (post)jugoslovenskog vremena: sudbine i komentari“. *Kultura* 156 (2017): 9-10.
- Higonnet, R. Margaret. "Cassandra's Question: Do Women Write War Novels?" In *Borderwork: Feminist Engagements with Comparative Literature*, eds. Margaret R. Higonnet, Shari Benstock and Celeste Schenck, 144-161. Ithaca: Cornell University Press, 1994.
- Kovač, Nikola. *Politički roman: fikcije totalitarizma*. Sarajevo: Artis-print, 2005.
- Krivokapić, Marija. „Ženski kod u književnosti Katarine Sarić“. U *Svejadno mi je i ostale dijagnoze socijale*, Katarina Sarić, 105-132. Budva: JU Narodna biblioteka Budve, 2018.
- Lukić, Jasmina, Sibelan Forrester and Borbála Faragó. Introduction: Transnational Literatures and Cultures in/and Translation in *Times of Mobility: Transnational Literature and Gender in Translation*, eds. Jasmina Lukić, Sibelan Forrester and Borbála Faragó, 1-16. Budapest: Central European University Press, 2019.
- Lukić, Jasmina. „Transnacionalni obrt, komparativna književnost i etika solidarnosti: transnacionalna književnost iz rodnog ugla“. *Reč* 84. 30 (2014): 359-374.
- McDowell, Linda. *Gender, identity and place: Understanding feminist geographies*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999.
- Northrup, Christiane. *Women's bodies, women's wisdom: The complete guide to women's health and wellbeing*. London: Piatkus, 1998.
- Omeragić, Merima. „Postjugoslavenski (feministički) književni kontinent ili književnoteorijska heteroutopija kao moćan alternativan glas“. Prikaz *From Post-Yugoslavia to the Female Continent: A Feminist Reading of Post-Yugoslav Literature*, 2020. (Bielefeld: Transcript Verlag), Tijana Matijević. U *Knjiženstvo* 12. 12 (2022): 200-203. <https://journal.knjizenstvo.rs/index.php/knjizenstvo/article/view/92> (preuzeto 10.10.2024).
- Omeragić, Merima. „Crni kontinent protiv strategija kulturnih pre/upisivanja. Kulturni koncept žene: razaranje predodžbi u romanu 'Crnac' Tatjane Gromače“. *Lamed* 12 (2018): 10-19.

- Omeragić, Merima. „Kao da me nema: militaristička cenzura ženskog roda“. *Zeničke sveske* 21 (2015): 278-296.
- Richards, S. Constance. *On the Winds and Waves of Imagination Transnational Feminism and Literature*. New York and London: Routledge, 2000.
- Robinson, S. Lillian. *In the Canon's Mouth: Dispatches from the Culture Wars*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1997.
- Sajko, Ivana. *Rio bar*. Beograd: Stubovi kulture, 2011.
- Scott, W. Joan. "The Evidence of Experience". *Critical inquiry* 17.4 (1991): 773-797. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/1343743> (preuzeto 10.10.2024).
- Scott, W. Joan. "Rewriting History". In *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, eds. Margaret Randolph Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel and Margaret Collins Weitz, 21-30. New Haven: Yale University Press, 1987.
- Schultermandl, Silvia. "Transnational Sensibility in Feminist Theory and Practice". *Contributions to Transnational Feminism* 4 (2013): 271–277.
- Seyhan, Azade. *Writing Outside the Nation*. Princeton: Princeton University Press, 2001.
- Siksu, Elen. „Smeh meduze“. *Ars* 5-6 (2010): 18-31.
- Showalter, Elaine. *A Literature of Their Own: British women novelists from Brontë to Lessing*. Princeton: Princeton University Press, 1999.
- Woolf, Virginia. "Professions for women". In *The Death of the Moth and other Essays*. A Project Gutenberg Australia eBook, [1931] 2012. <https://www.gutenberg.net.au/ebooks12/1203811h.html> (preuzeto 10.8.2024).

Merima Omeragić

National Yang Ming Chiao Tung University
International Center for Cultural Studies
Hsinchu City, Taiwan

Original Scientific Article

Poetics and paradigm of post/Yugoslavian antiwar feminist and/or women's novel: Interpretation of the phenomenon of alcoholism in *Rio bar* by Ivana Sajko

This paper is founded on the challenge of opening a new field of research for genre variations of novels with the topic of Yugoslav wars in which numerous regional women writers tried their hand. To analytically cover the heterogeneous and usually hardly accessible field it was required to create an innovative and functional theoretical-critical framework of the research in the first place. In the theoretical construction of the paper, there were identified and generated two coordinates or transnational post/Yugoslav approach and transnational feminism. The context of the primary dimension includes destabilizing and overcoming national and canonical limiting values, while on the other hand disturbing the traditional position of women writers. The post/Yugoslavian phenomenon means the re/creation of the cultural with the goal of researching different perspectives on descriptive motives of the wars, the articulation of the female subject in the text and against flexibility of the novel form. That way the traditional positions of the women writers get destroyed, that is, examine the processes of stereotyping of women writers and their work, criticizing double standards of evaluation presenting in a world of literature and, in the end, affirming the undeniable and crucial female role in the rise of the novel as a genre. Based on engaging feminist-ethical philosophical approach and interdisciplinary strategies of interpreting literary texts and literary phenomena, the focus is on the active women writing or the articulation of an autonomous female subject in resistance or beyond the nation, as well as the neglected female experience of wars depicted in novels of contemporary women writers. The primary task of this paper is reflected in theorizing the subgenre of the novel from the examined aspect of poetic characteristics of the post/Yugoslavian antiwar novel. The difference the subject subgenre counts on is related to a female vision of repressive wars which figures with a foundation on the ethical critique of patriarchal and military structures. The umbrella term of post/Yugoslav as a transnational approach circles those discarded and unknown pieces of work by women writers within the framework of national literatures to introduce them into wider areas of the analysis and include them into the mosaic of the alternative antiwar stories of wars' disintegration of Yugoslavia. Post/Yugoslav feminist and/or women's novels represent literary reflections on the connecting feminine experience of living in traditional systems and culture with the main historical event of war's disintegration of Yugoslavia. The types in which this

subgenre occurs are feminist and/or women's novels. Both types of novels affect the transformation from national to transnational literature in a way that disturbs the dominant representations of women and enters the framework of antiwar's humanistic cognition of knowledge. The next step in the scientific description of this field represents variant of systematization of unexplored material, apropos creating a paradigmatic review of the genre or literary constellation that consists of eight thematic circles which are argued with a handful of examples. Although it is now spoken of eight different, but complementary thematic fields of the feminist and/or woman's novel subgenre, the main emphasis is on the inclusiveness and communicativeness of the sketch in the direction of replenishment. The formed concentric circles for which the examples are given and which are scientifically described cover the big subgenre topics of the novel: a) wartime's disintegration of the family, b) educational or novel of a girl growing up under the conditions of war, c) development of a female subject throughout the text, d) imprinting of war on the map of the female body e) disintegration of a female identity f) wartime forced exile g) the subject in the war space and h) destruction of the war's and postwar's or transitional's community. Aiming to test uncovered scientific assumptions related to the post/Yugoslavian anti-war feminist and/or women's novel, a hypothesis is put forward that follows the specific phenomenon of the representation of the conditioning of alcoholism in women and the experience of wars and transition, using the example of the novel *Rio Bar* (2006) by Ivana Sajko. The driving motive of *Rio Bar* is coded by the phenomenon of alcoholism, which has not been considered in existing research. Therefore, in this paper and when checking the scientific position of the field, the focus is on the literary shaping of the reworking of war and transitive trauma correlated with space, and the question of the articulation of the female subject from the position of revolt and not belonging to the order.

Keywords: post/Yugoslavian antiwar feminist and/or woman's novel, transnational feminism, female subject, thematic circles, Ivana Sajko, *Rio bar*, alcoholism.

Translated by Jovana Rašković

Primljeno: 1. 9. 2024.

Odobreno: 16. 10. 2024.